ARKEO duvaR.
Sayı: 10 / Eylül/Ekim 2022

- **Abdullah Aysu: ‘Türkiye’nin krizden çıkış politikaları, Osmanlı’nın güncellenmiş hali gibi’**
- **Uygarlığın can suyu: Şarap**
- **Tarım Devrimi: Bir zorunluluk muydu yoksa seçim mi?**
- **Tarım nerede, neden, nasıl başladı? Yaşamda neleri değiştirdi?**
- **Hitit devletleşme sürecinin en önemli unsuru: Tarım**

İthal ettiğiniz buğday bu topraklarda evcilleştirildi!

Üzüm ve incir:
Amos'un tarlaları

Günümüzde Marmaris'ten Amos'a doğru ilerlediğinizde yol boyunda yanmış dağ yamaçları görüp derin bir üzüntüye kapıldıktan sonra bahsi geçen düzlük kısımlarda çok az tarım yapıldığını, buraların çoğunlukla yazlıklar, siteler ve tatil tesisleri ile işgal edilmiş olduğunu görürsünüz. Hatta öyle yapılaşmalar vardır ki tüm bir koyu işgal etmiştir. Yazıtlarda anlatılan o tarım bolluğunun yerine neredeyse her tarafı kaplayan yapılaşmayı görmek içinizi burkar ve tarımın can çekişmesini, geri dönüşü neredeyse imkânsız bir şekilde yaralanmış doğayı hüzünle seyredersiniz ...

Prof. Dr. Fatih Onur
Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü

İnsanın doğa üzerindeki en büyük tasarruflarından bir tanesini tarım aracılığıyla gerçekleştirmiş olduğu bir gerçek. Tarımın insan hayatındaki varoluşu, göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçişin de etkisiyle doğanın sunduğu yiyeceklerin artık yetmediği, temel yiyecek temininin zorlaştığı ya da depolama yapma ihtiyacı ile şekillenen çok uzun bir süreç. Daha sonraki dönemlerde de arazi sahipliği, çalışma olgusu ve ekonomik dönüşüm süreçleri çerçevesinde tarımsal üretim gittikçe arttı. Dolayısıyla tarım, özellikle endüstrileşme öncesinde gerek yiyecek sağlama gerekse ekonomik açıdan en önemli unsurlardan biri olarak toplumdaki yerini her zaman korudu.

Hayvancılık da tarım kadar önemli diğer bir geçim ve ekonomi kaynağıydı ve tarımla paralel bir şekilde gelişti. Özellikle yerleşik toplumlar için hayati önem taşıyan tarım, coğrafi ve fiziki koşullara uygun olarak çok çeşitli ürünlerle ve değişik şekillerde yapılabiliyordu. Buğday, arpa, çavdar, nohut, mercimek gibi temel gıdalar en erken tarım ürünleri arasında yer aldı. Fasulye türleri, soğan ve sarımsak gibi kök bitkiler ile zeytin, üzüm, elma, bostan ve incir yetiştiriciliği de tarımda oldukça yaygındı. Bunlar ve bu yazıda adı geçmeyen sayısız ürünün yetiştirilmesi ve ekonomik döngüye katılabilmesi için çeşitli dönemlerde resmi düzenlemeler yapıldı.

Tarla kiralama sözleşmeleri

Bu düzenlemelerin en ilginç örneği, antik dönemde Rodos'un Anadolu yakasındaki Rhodos Peraia'sında, günümüzde ise Marmaris'in yaklaşık 4 km güneybatısında Hisarburnu'nda yer alan Amos kentinde ele geçen bir yazıt grubu aracılığıyla elimize ulaştı. Bu yazıtların aktardığı tarla kiralama sözleşmeleri, Rodos'un tarım ekonomisini döndürdüğü sistemlerden bir tanesi için güzel bir örnek oluşturur.

Rodos'un Anadolu yakasındaki Amos kenti.

1948-1950 yılları arasında, Bozburun Yarımadası'ndaki gezileri esnasında Marmaris çevresindeki bölgeyi araştıran G. E. Bean, Amos antik kentinde her iki yüzünde de yazıtlar bulunan stel parçaları buldu. Bu parçaları bir araya getirerek üç ayrı sözleşme metni elde eden Bean'in yayınından sonra konu üzerine pek çok yorum yapıldı. 2001 yılında yani yaklaşık 50 yıl sonra, jandarma tarafından el konularak Marmaris Müzesi'ne teslim edilen yeni bir parça bu gruba eklendi. Günümüzde Amos'ta devam eden sistematik kazı çalışmaları aracılığıyla bu yönde daha fazla bilgi geleceğine şüphe yok.

Tarım faaliyetleri için kurallar

Amos kira sözleşmelerinden bir parça (Fotoğraf: Wolfgang Blümel).

Muhtemelen kent içindeki Apollon Samnaios tapınak alanına dikilmiş olan yazıtlar, MÖ 3. yüzyıl sonlarına tarihlenir. Yazıtlar yine aynı tapınağa ait olan arazilerdeki tarım faaliyetlerinin ne şekilde sürdürülmesi gerektiğine dair detay kurallar sunarlar. Metinlerden tama yakın bir yazıtın içinden seçilen sadeleştirilmiş ve basitleştirilmiş bir bölümünün Türkçe çevirisi şu şekildedir:

... [filanca kişi] elli yıllığına, yıllık iki yüz kırk drahmi karşılığında tarlayı kiraladı, Thymokhares oğlu Kharidamos buna kefildir; kiracı kirayı her yıl Panamos ayında, görevlilere (hieromnamones) ve Amos Birliği'ne ödesin; ödemezse, geçen her bir ay başına otuz drahmi ceza eklensin; Cezayı ödemede Kent (Rodos) idaresinden kaynaklı bir gecikme oluşursa akabinde belirlenen süre içinde cezayı görevlilere ve Amos Birliği'ne ödesin; ödemezse onda biri eklenerek bir sonraki altı ay içerisinde ödemesine izin verilsin; Eğer bunu da ödemezse, görevlilere ve Amos Birliği'ne kiranın bir buçuk katını ödesin ve tarlayı terk etsin; görevliler tarlayı bir sonraki ay meclis huzurunda, bir öncekiyle aynı sözleşmeye göre Amoslular arasından en yüksek teklifi verene kiralasın; kirayı ödemeyen kişiye, herhangi bir bahaneyle tarlayı kiralamasına izin verilmesin; Eğer ödemede bir açık çıkarsa,

daha önce kiralayan kişi bu açığı görevlilere ve Amos Birliği'ne geri ödesin; tarla içerisine üçten az olmamak üzere binalar inşa etsin; her birinin uzunluğu yirmi beş ayaktan (yak. 7,5 m) ve genişliği yirmi ayaktan (yak. 6 m) az olmasın; kira bedelinin her bir mina'sı (para ölçüsü; 100 drakhme) için asma ve incir dikecektir. Her bir incir fidesi için, aralıkları kırk ayaktan (yak. 12 m) az olmamak üzere, dört ayaktan (yak. 1,2 m) az olmayan bir derinliğe kadar kazarak kırk incir ağacı ve üç ayak (yak. 90 cm) derinliğe kadar kazarak bin asma diksin, asma fidelerinin arasına altı ayaktan (yak. 1,8 m) az olmayan bir aralık bıraksın ... eğer sözleşmeye aykırı olarak kereste keserse, bu keresteler yerinde kalsın; tarladan hayvan yemi, sap, saman ve gübre almasın; eğer alırsa, aldığı her bir şey için her yıl görevlilere ve Amos Birliği'ne iki yüz drahmi ödesin; Kiralayan kişinin kiralanan tarlaya ölü gömmesine izin yoktur; aksi durumda, görevlilere ve Amos Birliği'ne yüz drahmi gümüş ödesin ve ölüyü tarladan çıkarsın; aynı sözleşmeye göre tarlayı Amos'lular arasından dileyen bir kişiye devredebilir; eğer devredecek olursa, görevliler kalan süre için aynı şartlarda bir sözleşme hazırlasınlar ve devralan kişi görevlilerin uygunluğunu incelemesi için güvenilir kefiller belirlesin; kefiller uygun bulunduğunda, devralan kişi ile bir sözleşme yapılsın; kutsal alandaki stele bu devir kısmı da eklensin; buraya devralanın ve tüm kefillerin adları ve devir tarihi yazılsın...

Kiralama işlemi Amos Birliği ve Rodos'a özgü görevliler olan hieromnamones (kutsal koruyucular) tarafından ortak bir şekilde yapılırdı. Sözleşme 50 yıllıktı. Kiralayan kişi kefil getirir, bu kefiller görevliler tarafından incelenir ve onay sonrası kira işlemleri başlatılırdı. Kira miktarı metinlere göre yıllık 240 drahmi civarındaydı ve bu miktar belirlenen zamanda tek seferde ödeniyordu. Ödenmeyen kira miktarlarına gecikilen her ay için 30 drahmi faiz geliyordu. Kiracı bunu da ödeyemezse tarla ile ilişkisi kesiliyor ve 20.000 drahmi cezaya çarptırılıyordu. Kiracı detaylı talimatlar uyarınca ekimini ve dikimini yapardı.

Üzüm ve incir

Arazilerin büyük bir kısmının üzüm, bunun yanı sıra da incir yetiştiriciliği için kullanıldığını, üzüm ve incir fidelerinin bulundukları arazi tipine göre ne derinlikte ve sıklıkta dikileceği gibi bilgileri içeren yazıtlar işin ciddiyetini gösterir.

Temel amaç üzüm dolayısıyla şarap üretimi olmakla birlikte incir gibi diğer ürünlerin de yetiştirilmesi toprağın belli seviyedeki verimliliğini dolayısıyla üzüm kalitesini korumaktı. Tarla içerisinde dikilen her bir ürün türünün tarla boyutuna göre belli bir oranı bulunuyordu. Bununla birlikte metinlerden anlaşıldığı üzere alanın düzlük ya da yamaç olmasına bağlı olarak ölçülerin değiştiği de gözlenir. Örneğin yamaçlarda yaklaşık 1440 m2 lik bir tarlaya bin tane asma fidesi dikilirken düzlük alandaki 2430 m2 lik bir tarlaya bin asma fidesi dikilmekteydi. Buna göre günümüz hesabıyla 1 hektarlık alana, düzlük ya da yamaç olmasına göre, 4100-7000 arasında üzüm asması dikildiğini düşünebiliriz. Bunların arasına dikilen ortalama 40 incir ağacının her birisi de yaklaşık 144 m2 lik bir alanı kaplıyordu. Arazi içerisine çiftçiler ev ve depolar da yapardı. Bu binaların ne ölçüde olacağına dair bilgiler de verilmişti. Binalar yapılıp fide ve fidanlar dikildiğinde sözleşmenin önemli bir aşaması tamamlanmış oluyordu.

Tarlalara özel kurallar

Eğer bu aşamaya kadar tüm işlemler düzgün bir şekilde yapılıp kira miktarları düzenli bir şekilde ödenmişse kefillerin adı stellerden siliniyor ve kalan yıllar için sözleşme yenileniyordu. Her ne kadar kefaletin kaldırılması riskli gibi görünse de kiracının bu aşamaya kadar gelmesi ve bu süreç boyunca işini düzgün yapması için büyük bir motivasyon kaynağı olmaktaydı. Kiracılar umumi yolları ve ötesini işgal edemezler ya da bu yollara zarar veremezlerdi. Bunun cezası 3000 drahmi kadardı. Ayrıca kiracılar tarla içerisinde ihtiyacı olabilecek asma çubuklarını temin etmek dışında tarladan kereste kullanamazlardı. Bunun cezası da 3000 drahmiydi. Tarladan hayvan yemi, sap, saman ve gübre taşınamazdı, bu da 200 drahmi cezaya tabiydi. Tarlaya defin yapmak yasaktı, yapana 100 drahmi ceza kesiliyordu. Kiracı istediği herhangi bir dönem, tarlayı bir başka Amoslu'ya devredebilir, bu durumda kiralayan ve kiracı arasında yeni bir sözleşme hazırlanırdı. Mevcut kefiller de çekilmişlerse kiracı yeni kefiller getirmeliydi. Bu yeni sözleşme, varsa yeni isimlerle birlikte, ilgili stellere ekleniyor ya da ayrıca kaydediliyordu. Bu süreçte kiracı herhangi bir şekilde ceza almış ve altı ay içinde ödememişse 20.000 drahmi ek ceza alıyor ve tarlayı terk etmek durumunda kalıyordu. Sözleşme sona erdi-

ğinde kiracı tarladan belirtildiği şekilde çekilmek üzere yapmış olduğu binaları, asma çubuklarını, 10 yaş üstündeki tüm ağaçları sağlam, canlı ve kullanılabilir bir şekilde teslim etmek durumundaydı. Eldeki metinlerden kiralayanların da Amoslu olduğu, Amosluların işlemlerin yürütülmesinde doğrudan Rodos'a karşı sorumlu olduğu ve söz konusu arazilerin Apollon Samnaios tapınağına ait olduğunu anlıyoruz. Rodos'un doğrudan kendi ada topraklarında görülmeyen fakat Amos'ta, dolayısıyla Peraia'da görevlendirdiği kutsal koruyucular da bu dini içeriği yansıtır.

Amos ve çevresi.

MÖ 4. yüzyılın sonlarında yaşayan Aiskhines, Rodos Peraia'sına ziyarette bulunduğu dönemlerde Amos'tan aldığı mülklerden, kentin zeytinliklerinden, bağlarından ve geniş ekim alanlarının kiralanmasından bahseder. Amos metinleri kent içerisinde, muhtemelen kutsal alan sınırları içerisinde bulunmuş olmakla birlikte bahsedilen araziler kent merkezi dışında bir yerdeydi.

Rodos şarabının iyileştirici özelliği

Antik kaynaklar, üzüm yetiştirmek için ne kuru ne de çok nemli toprakları tavsiye eder. Modern araştırmalar, metal toksisitesi olan toprakların üzüm için uygun olmadığını, tuz içeriği fazla olan toprakların da üzüm kalitesini düşürdüğünü belirtir. Ayrıca hava koşulları açısından alanın çok soğuk ya da kavurucu sıcaklıkta olmaması, ılık ve kuru bir bölgede olması gerekir. Amos yazıtlarında bahsi geçen arazilerin nerede olabileceğine dair de çeşitli fikirler mevcuttur. Tahminler arasında Marmaris'in hemen güneyinde yer alan İçmeler/ Gölenye düzlüğü, Amos'un hemen kuzeyindeki Turunç ve kentin hemen güneyindeki Kumlubük yer alır. 2013 yılında yapılmış bir araştırma, arazilerin, metinlerde belirtilen işlemlerin vaktinde yapılabilmesi için kente uzak olmaması gerektiğini, bunun aynı zamanda üzümün taşınması esna-

sında oksitlenme ve zarar görme risklerine karşı da önlem olacağını belirtiyor. Araştırma aynı zamanda topografik ve topraksal tespitlerle birlikte hem yamaç hem de düzlük içermesi gereken bu arazilerin çok büyük ihtimalle Kumlubük düzlüğünde olması gerektiği sonucuna varmakta. Bu arazilerin her birinin yaklaşık 4-5 hektarlık bir alanı kapsadığı, bunun da yaklaşık 40-50 kiracı ile yürütülebileceği düşünülür. Kumlubük bu anlamda yaklaşık 200 hektarlık bir alana sahiptir. Fakat bu sayılar ve yer kesin olmamakla birlikte, kent ve çevresinde yapılacak araştırmalarla daha belirgin bir hale gelebilir.

Kumlubük Koyu (Fotoğraf: Duygu İleri).

Tüm bu sistem, Rodos şaraplarının ticari değerini korumak üzere ekonomik amaçlara hizmet ederdi. Her ne kadar Rodos şarabı, Lesbos (Midilli) ve Khios (Sakız) gibi iyi şaraplara göre daha kalitesiz olsa da fiyat uygunluğu ve özel lezzeti ile oldukça geniş bir coğrafyada fazlasıyla tercih edilirdi. Antik kaynaklarda, Rodos şarabının iyileştirici özelliklerinden ve içine katılan bir parça deniz suyundan bahsedilir. Rodos amphoralarına ait parçaların özellikle amphora mühürlerinin Akdeniz'in yanı sıra Karadeniz'e hatta Basra Körfezi'ne ve Güney Hindistan'a kadar yayılımına dair arkeolojik kanıtlar bu şarapların temelde ihraç edildiğini gösterir.

Üzüm ve incir.

İncirin önemi

İncir ise tarih boyunca üzümle birlikte anılan ve yetiştirilen, insanlığın işlediği en eski ürünlerden biridir. Doğada yabani şekilde bulunan incirin en iyi türleri insan tarafından yetiştirilir. Yaratılış hikayesine göre Âdem ve Havva'nın cinsel organlarını örtmek için incir yaprağını kullanmışlardı. Hatta bazı yorumcular Cennet Bahçesi'nde olduğu belirtilen ve Âdem ile Havva'nın kovulmasına neden olan Bilgi Ağacı'nın incir ağacı olduğunu düşünür. Bu nedenle de kimi yorumcular bu ağaca "baştan çıkarıcı", "günaha çağıran" yönlerine izafeten "pişmanlık ağacı" da derler. Tabi ki bu noktada incirin yüksek bir afrodizyak etkisi olduğunu da hatırlatmakta fayda var. Bazı yorumcular Nuh'un gemisine üzümün yanı sıra incir fideleri almış olması gerektiğini düşünürler ve Eski Ahit'te pek çok yerde üzüm-incir ikilisi

Âdem ve Havva'nın cennetten kovuluşu, Raphael'in Vatikan freskinden bir 18. yüzyıl el kopyası. (V&A arşivi).

anılarak “Kendi asması ve incir ağacı altında özgürce oturmak” deyimi çok defa kullanılır. George Washington da Amerika’nın kuruluş aşamalarında özgürlüğe atfen bu ikiliyi söylev ve mektuplarında benzer şekilde kullanmıştı. Örneğin 1783 yılında J. Armstrong’a yazdığı bir mektupta şöyle der: *Kendi asma dallarımızın ve incir ağaçlarımızın altında oturduktan sonra takdiri ilahi izin verirse, nice mutlu yıllara kavuşmak için sağlığınızın ve ruhunuzun yerinde olmasını dilerim.*

Kuran’da da yaratılış ile ilgili bir ayette incir üzerine yemin edilir ve İslami gelenekte incirin cennetten geldiğine dair kayıtlar mevcuttur. Öte yandan, günümüzde bizlerin de “ocağına incir ağacı dikmek” ifadesini kullanmamız belki ilginç bir tesadüf olarak alınabilir. Bu ifadenin açıklaması çoğunlukla incir ağacının hızlı yayılımı ve güçlü kökleri ile bulunduğu mekânın dibini sarmalamasıdır.

Doğu Akdeniz ve Mezopotamya’da da üzüm ve incir yan yana yetiştirilirdi. Bunların yanı sıra zeytin de oldukça önemli olup bu üçü Akdeniz çevresindeki insanların en temel gıdalarıydı. Eski Mısır belgelerinde de rastlanan ve Batı Asya kökenli olduğu düşünülen meyvenin elden ele dolaşarak tohumlarının tüm Akdeniz çevresine yayıldığı düşünülür. İncir, özellikle kurutulmuş olarak çeşitli şekillerde uzun süre korunabilen, oldukça besleyici ve kolay elde edilebilen bir meyveydi. Amos’un da içerisinde olduğu Karya Bölgesi’nin incirleri yenilebilen en iyi incir türünü temsil etmekteydi. Türkiye’de günümüzde incirin en fazla üretildiği bölge Aydın-Muğla sınırlarındadır, Karya ve Likya boyunca iyi incir fazlasıyla bulunabilir. Tüm bunlar bir yana incir ağaçlarının asma tarlalarında olmasının oldukça işlevsel ve anlaşılır bir yanı var aslında: Üzüme zarar verebilecek sinekler ve kuşların dikkatini dağıtmak! İncirin içerisindeki öz, bu hayvanları doğrudan kendi üzerine çeker, böylelikle de üzümler bu tehlikeden uzak tutulmuş olur. Bu kadim bilginin, günümüzde asma bahçelerinde ya da zeytinliklerde benzer amaçla dikilen incir ağaçlarında varlığını sürdürdüğünü görebilirsiniz. Üzüm, zeytin ve incir aynı dönemde temmuz-ağustos aylarında olgunlaşmaya başlar ve diğer ikisinin meyvelerinin incir aracılığıyla korunması sağlanır.

Günümüzde Marmaris'ten Amos'a doğru ilerlediğinizde yol boyunda yanmış dağ yamaçları görüp derin bir üzüntüye kapıldıktan sonra bahsi geçen düzlük kısımlarda çok az tarım yapıldığını, buraların çoğunlukla yazlıklar, siteler ve tatil tesisleri ile işgal edilmiş olduğunu görürsünüz. Hatta öyle yapılaşmalar vardır ki tüm bir koyu işgal etmiştir. Yazıtlarda anlatılan o tarım bolluğunun yerine neredeyse her tarafı kaplayan yapılaşmayı görmek içinizi burkar ve tarımın can çekişmesini, geri dönüşü neredeyse imkânsız bir şekilde yaralanmış doğayı hüzünle seyredersiniz ...